

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК (477) «18/19»: 656.8

Н.В.Галич

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНЗУРИ У ПОШТОВИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі джерельних матеріалів та сучасних досліджень у статті розглядаються особливості діяльності цензури у поштових установах України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., аналізуються основні нормативні документи, які регламентували порядок, форми та основні напрямки її роботи.

Ключові слова: мережа поштового зв'язку, поштовий зв'язок, підприємства поштового зв'язку, поштова цензура.

На основании изученных архивных материалов и современных исследований в статье рассматриваются особенности цензурного контроля в почтовых учреждениях Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ вв., анализируются ключевые документы, которые регламентировали процедуру, формы и главные направления ее работы.

Ключевые слова: сеть почтовой связи, почтовая связь, предприятия почтовой связи, почтовая цензура.

The article examines the peculiarities of censorship's activity in the postal establishments of Ukraine in the second half of the ХІХ- th - the beginning of the ХХ- th century , analyses the normative papers, which regulated the order, forms and the principal directions of their work on the basis of source materials and modern investigations.

Key words: network of postal communications, post communication, enterprises of postal communications, postal censorship.

Постановка проблеми. Поштова галузь Російської імперії, яка протягом ХІХ ст. перетворилася в чітко регламентовану та самодостатню структуру, залишалася складовою частиною державного управлінського апарату, через яку здійснювалися контролюючі функції. Саме через поштові установи відбувався обмін інформацією, яка часто несла в собі небажані або навіть загрозові для офіційних державних структур ідеї, критику влади, заклики до зміни порядку, розголошення таємної інформації тощо. Потік такої інформації зростає протягом другої половини ХІХ ст. в зв'язку з ліберально-демократичними реформами 60-70-х рр., наростанням активності радикальних течій, поширенням комуністичних і соціалістичних вчень. Тому такий інформаційний потік повинен був контролюватися і регулюватися державою. Формою такого контролю стає цензура, яка відіграла значну роль у різних галузях життя Російської імперії ХІХ ст., в тому числі і поштовій.

Аналіз актуальних досліджень.

Питанням цензурної політики займалися дореволюційні історики К.Арсеньєв, М.Лемке, О.Скабичевський. Серед досліджень радянського періоду слід виділити праці Б.Балуєва, Ю.Герасимова та П.Зайончковського. В сучасній історіографії спробою загального розгляду історії цензури в Росії ХІХ-ХХ ст. є праця Г.Жиркова [1]. Проте питанню діяльності цензури в поштовій галузі у вітчизняній історіографії увага не приділялась.

Мета статті. Автор статті ставить за мету заповнити цю прогалину, проаналізувавши основні аспекти діяльності цензури в поштових установах Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На території України у ХІХ – на початку ХХ ст. режим поштової цензури визначався законодавством Російської імперії. Відповідно до «Статуту про цензуру і друк», здійснення внутрішньої цензури покладалося на інспекторів у справах друку, які працювали у Катеринославі,

Києві, Харкові. До їх компетенції входило цензурування як загальноімперських, так і провінційних видань. Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що потрапляла до України з-за кордону, здійснювали відповідні комітети у Києві та Одесі, в інших містах такі функції покладалися на спеціально призначених цензорів.

Поштове відомство, яке тісно співпрацювало з органами цензури, ставило за мету не допустити до друку і поширення матеріали, що компроментують роботу поштових установ. Так, у 1899 р. почав діяти циркуляр Міністерства внутрішніх справ, який дозволяв вилучати на пошті періодичні видання, що містять статті, спрямовані проти діяльності поштово-телеграфних установ, які характеризують їх організацію з невідного боку, підривають довіру населення до поштово-телеграфного відомства [11, с.6].

Посилення революційних настроїв серед населення Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. та намагання царського уряду не допустити їх поширення зумовлювало жорсткий цензурний контроль за кореспонденцією, що проходила через пошту. Архівні документи засвідчують, що керівникам місцевих поштово-телеграфних установ з округу регулярно надсилались таємні розпорядження щодо перевірки кореспонденції, особливо з-за кордону. В ній поштове відомство, яке підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, вбачало небезпеку поширення демократичних ідей.

Так, ще в червні 1895 року в усі поштові установи під грифом «таємно» надійшов циркуляр за № 14144, який зобов'язував чиновників пошти вилучати листи антиурядового змісту, які надходять на адреси міських та земських управ, редакцій газет, на ім'я купців, вчителів, лікарів, архієреїв та міщан. Особливу увагу рекомендувалося приділяти кореспонденції з Константинополя, Лондона, Берліна, Гамбурга, Франкфурта, Лейпцига, Нью-Йорка, Женеви та взагалі із Швейцарії, в якій могли міститися листки

так званого «Лондонського фонду вільної Російської преси», брошури «Проект Російської Конституції» та інші антиурядові видання [4, с. 1]. В разі отримання такої кореспонденції поштові чиновники зобов'язувались відкрити її в присутності адресатів, про що складався акт, який засвідчувався підписами одержувачів та передавався разом з вилученим листом місцевому губернаторові [5, с. 141]. Про кожен факт вилучення такого листа подавалася інформація особисто начальнику поштового округу.

Цензурний контроль наростав в наступні роки. Секретним циркуляром, датованим 1896 р., визначався порядок направлення до поштової цензури закордонних бандерольних відправлень, що містили періодичні видання іноземною мовою. Цим же циркуляром наказувалося вилучати листи, які надходили з Браїлова (Румунія) і містили релігійну старообрядову газету «Слово правди», брошури з роз'ясненням фінансової політики С. Вітте, заборонений революційний журнал «Народоволець» [5, с.142; 148; 151]. Начальник Канівської поштово-телеграфної контори у лютому 1907 р. повідомляв в округ про конфіскацію заборонених цензурою журналів, що надсилались адресатам повіту. Слід зазначити, що циркуляри щодо переліку та правил вилучення антиурядової кореспонденції надходили до поштових установ систематично.

Цензурний контроль стосувався не тільки кореспонденції, що надходила з-за кордону, а й внутрішніх пересилок. До поштових установ регулярно надходили циркуляри про затримання на пошті брошур, листів і прокламацій, що надходили з різних міст Російської імперії. Так, у 1900 р. до начальникам поштово-телеграфних контор було надіслано секретний циркуляр про пересилку з Одеси на адресу міських, сільських та громадських установ і організацій відозв і прокламацій, що містили образи на адресу Його Величності [5, с.156].

Досить часто діяльність цензури мала і позитивні аспекти, особливо коли до її

рук потрапляли контрабандні товари, які виявлялися в основному при обстеженні посилок. Так, у 1896 р. у Черкаській поштово-телеграфній конторі були затримані посилки з Узун-Афи (Середня Азія), що містили контрабандний чай [5, с.143]. У випадку виявлення на пошті контрабандного товару повідомлялися чиновники місцевої митниці. Позитивні результати діяльності цензури проявлялися і в заборонах поширення через поштові установи іноземних лотерей, розповсюджувачі яких отримували значні прибутки «зловживаючи наївністю довірливих та недосвідчених людей» [2, с.16]. Зокрема, таємним циркуляром начальника Одеського поштово-телеграфного округу від 30 травня 1895 р. «оголошення і реклама іноземних лотерей, заказні бланки і конверти для відправлення за кордон замовлень на лотерейні квитки підлягали конфіскації та передачі місцевому губернатору» [2, с.16].

З метою посилення цензури в поштові установи регулярно надсилалися переліки неблагонадійних газет і журналів, кількість яких щорічно змінювалася. Якщо у 1882 р. у переліку містилося 490 найменувань періодичних видань, то у 1900 р. їх кількість зросла до 5 тисяч [13, с.232-233]. Зокрема, в січні 1907 р. поштові і поштово-телеграфні контори України отримали циркуляр № 38 Міністерства внутрішніх справ, в якому перелічувалися видання, що підлягали негайному вилученню та передачі губернаторам або іншим місцевим органам влади. До списку потрапили як загальноросійські видання, так і ті, що виходили в різних містах імперії. Серед особливо небажаних для царського уряду газет і журналів цей цензурний циркуляр називав петербурзькі газети «Звезда» (№ 12 за 1912 р.), «Живое дело» (№ 6 за 1912 р.), журнали «Современный мир» (за окремі місяці 1907 р.), «Истина» (№ 2 за 1906 р.), «Темы жизни» (№ 15 за 1906 р.) та інші столичні видання. В цьому ж переліку зустрічаємо газети і журнали, що видавалися в Києві, Харкові, Житомирі, Одесі, Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Вінниці, Умані та інших

українських містах. Всього до цього списку потрапило 60 найменувань газет та журналів, що видавалися на території України [6, с. 40 – 41]. Окремо в цьому списку було виділено журнал «Українська хата» за січень 1912 р. та газета «Засів» із зазначенням, що вони виходять у Києві «на малороссийском языке» [6, с. 7]. До цього списку потрапили й інші україномовні видання: «Дніпрові хвилі», «Світло», «Рілля», «Сніп» та інші, що друкувалися переважно в Києві.

Особливо посилилась цензура в період Першої світової війни, коли пошта могла стати каналом передачі розвідувальних даних. Протягом 1914-1917 рр. до поштово-телеграфних контор надходили секретні циркуляри із списками осіб, поштова кореспонденція на ім'я яких підлягала негайному вилученню та перегляду військовою цензурою. Лише протягом 1915 р. надійшло більше 100 таких циркулярів на затримання поштової кореспонденції. Порядок дій при виявленні такої кореспонденції встановлювався інструкціями та списками, що направлялися поштовим чиновникам. Так, у 1915 р. на ім'я начальника Київського поштово-телеграфного округу з Київського губернського жандармського управління надійшов секретний циркуляр з розпорядженням «на підставі дії правил щодо місцевостей, що знаходяться на воєнному стані, прошу розпорядження Вашого Превосходительства про затримання та доставку для мого особистого перегляду всієї кореспонденції, що надійшла за адресою: м. Київ, вул. Святославська, буд. 17, кв. 7 на ім'я Марії Хожевської» [4, с.1]. Аналогічні розпорядження про затримання кореспонденції, як, наприклад, на ім'я професора астрономії Адольфа Ріхтера і барона Ліхтенштейна, Домни Домашевської в Київ із Жашкова надходили регулярно протягом року [12, с.3]. Затримана кореспонденція підлягала ретельному перегляду, і, якщо потреби в її затриманні не було, поверталася на пошту для видачі за вказаною адресою [12, с.12].

В роки війни цензура поширювалася і на відправлення посилок. Наприклад, 27

березня 1915 р. надійшло роз'яснення щодо вмісту посилок до Німеччини на ім'я військовополонених. Ним дозволялося посылати вовняні речі, одяг, предмети гігієни, а також їжу, за винятком спиртних напоїв і предметів розкоші [7, с.64].

Оскільки в роки війни об'єм роботи цензурного відомства значно зростає, було вирішено до існуючих цензурних пунктів відкрити додаткові в усіх повітових містах. Зокрема, у Катеринославському поштово-телеграфному окрузі з часу початку війни було відкрито 14 цензурних пунктів: в Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді, Лозовій, Синельниковому, Нікополі, Дебальцевому, Юзівці та Кременчуці [3, с.24]. У Київському поштово-телеграфному окрузі цензурні пункти створювалися поступово, в міру зростання обсягів затриманої кореспонденції. Так, у серпні 1917 р. спеціальним циркуляром у Черкасах було створено цензурний пункт, на чолі з начальником поштово-телеграфної контори. Всі телеграми з Уманського, Звенигородського, Чигиринського, Черкаського і Канівського повітів необхідно було посылати в Черкаси для цензури [8, с.22].

Варто також зазначити, що крім цензурних функцій, поштовому відомству доводилося також слідкувати за дотриманням правил користування поштовим зв'язком, оскільки мали місце факти їх порушень. У цьому напрямку поштове відомство тісно співпрацювало з Департаментом поліції, який достатньо оперативно реагував на звернення поштових чиновників. Одним із аспектів їх співпраці стало виявлення фальшивих поштових марок та кредитних білетів.

Зокрема, у жовтні 1907 р. у м. Біла Церква були зафіксовані випадки використання фальшивих марок номінальною вартістю 7 коп. при відправленні простих листів. Як свідчать архівні дані, «при обшуку було виявлено 12 видів підробок поштової марки номіналом 7 коп. Крім цього, була виявлена фальшива поштова марка

номіналом 3 руб. 50 коп.» [9, с. 30 – 31]. Одночасно поштовими службовцями були виявлені фальшиві кредитні білети номіналом 1, 3, 5, 10, 100 руб. Для своєчасного вилучення фальшивих марок та кредитних білетів до всіх поштово-телеграфних контор було відправлено секретний циркуляр з детальним описом різновидів підробок та вимогою «уважно перевіряти справжність наклеєних знаків поштової оплати, керуючись тими описами підробок, що розсилаються в усі поштові установи округу кожного разу, коли надходять з Головного управління пошт і телеграфів» [9, с.23]. У 1913 р. поштовими службовцями були помічені випадки повторного відправлення без нової оплати поштових карток компанією „Зінгер” [10, с.23].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, поштове відомство, як і інші сфери суспільного життя Російської імперії, перебувало в полі зору політичної цензури. Контролю підлягала періодична преса, листи громадян, а під час війни й відправлення посилок. Особлива увага зверталася на поштові відправлення, які надходили з-за кордону, так як вони могли містити небажану або й навіть заборонену інформацію чи політичну агітацію. Про кожний факт отримання такої інформації повідомлялися всі поштово-телеграфні установи, а затримана кореспонденція особисто передавалася на розгляд начальнику поштово-телеграфного округу. Діяльність поштової цензури мала ряд позитивних моментів, до яких слід віднести затримання на пошті контрабандних товарів, виявлення фальшивих марок, поштових карток без оплати та фальшивих кредитних білетів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX – XX вв. / Г. В. Жирков / Учеб. пособие для студ. взов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
2. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 95. – 314 арк.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1003. – Оп. 1. – Спр. 4. – 35 арк.
4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 723. – Оп. 1. – Спр. 2. – 51 арк.
5. ДАЧО. – Ф. 351. – Оп. 2. – Спр. 9. – 182 арк.
6. ДАЧО. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 10. – 48 арк.
7. ДАЧО. – Ф. 864. – Оп. 1. – Спр. 6. – 212 арк.
8. ДАЧО. – Ф. 864. Оп. 1. – Спр. 10. – 36 арк.

9. ДАЧО. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 1. – 32 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 723. – Оп. 1. – Спр. 4. – 67 арк.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 849. – Спр. 452. – 6 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 696. – Оп. 6. – Спр. 122. – 42 арк.
13. Шедлинг М. Ю. Очерки по истории мировой почты / М. Ю. Шедлинг / Ч. 2 Русская почта с древних времен до начала XIX в. – М., 1926. – 256 с.